

Educational Strategies in the Qur'an Addressing Believers' Resistance to Ideological and Cultural Threats

Raziyeh Sadat Seyyed Khorasani¹, Mohammadreza Zibaei-Nejad²,
Fahimeh Gandomi Hosnaroudi³

¹ Department of Islamic Studies Education, Farhangian University, Tehran, Iran
(Corresponding author). r.seyyedkhorasani@cfu.ac.ir

² Department of Theoretical Studies, Women and Family Research Institute, Qom,
Iran. zibaei@wrc.ir

³ Department of Educational Sciences, Farhangian University, Tehran, Iran.
f.gandomi@cfu.ac.ir

Abstract

This study aims to identify and explain the educational strategies presented in the Qur'an for addressing situations of resistance and threat and to provide a coherent framework for these strategies. The central research question is: What strategies does the Qur'an offer to educational leaders and learners in situations of threat, and how are these strategies structured in accordance with the circumstances and capabilities of believers? This qualitative study employed thematic analysis. The research data consisted of Qur'anic passages concerning education and responses to situations of threat and resistance. Following systematic reading, coding, and analysis, basic, organizing, and overarching themes were identified. A total of 79 basic themes and 34 organizing themes were identified. Ultimately, a set of themes was developed and conceptualized as the educational strategies articulated in the Qur'an. The findings indicate that Qur'anic educational strategies in situations of resistance can be explained through five overarching themes: educational stimulation and motivation, prevention, resilience-building, defense, and offensive action. These strategies are structured in accordance with the circumstances, capabilities, and available resources of believers, progressing from internal and preventive approaches toward defensive strategies and, subsequently, proactive action.

Keywords: Resistance-oriented education, Thematic analysis, Religious education, Ideological and cultural threats.

Received: 2026/02/28 ; **Revised:** 2026/05/27 ; **Accepted:** 2026/06/14 ; **Published online:** 2026/10/02

Cite this article: Seyyed Khorasani, R.S., Zibaei-Nejad, M.R. & Gandomi Hasanroudi, F. (2026). Educational Strategies in the Qur'an Addressing Believers' Resistance to Ideological and Cultural Threats. *Research Quarterly of Islamic Education and Training*, 7(3), p. 119-142. <https://doi.org/10.48310/riet.2026.20019.1471>

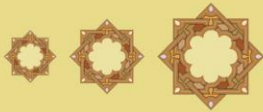
Publisher: Farhangian University

<http://tarbiatmaaref.cfu.ac.ir/>

Article type: Research Article

©2026/authors retain the copyright and full publishing rights

راهبردهای تربیت دینی قرآن کریم ناظر به موقعیت مقاومت مؤمنان در برابر تهدیدهای اعتقادی و فرهنگی

راضیه سادات سید خراسانی^۱، محمدرضا زیبایی‌نژاد^۲، فهیمه گندمی حسناوردی^۳

^۱ گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

r.seyyedkhorasani@cfu.ac.ir

^۲ گروه مطالعات نظری، پژوهشکده زن و خانواده، قم، ایران. zibaei@wrc.ir

^۳ گروه آموزش علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. f.gandomi@cfu.ac.ir

چکیده

هدف پژوهش حاضر، شناسایی و تبیین راهبردهای تربیتی قرآن کریم برای مواجهه با موقعیت مقاومت و تهدید و ارائه تصویری منسجم از این راهبردهاست. مسئله اساسی پژوهش این است که قرآن کریم برای راهبران تربیتی و مربیان در شرایط تهدید چه راهبردهایی ارائه می‌کند و این راهبردها متناسب با شرایط و میزان توانمندی اهل ایمان چگونه سامان می‌یابند؟ پژوهش حاضر با رویکرد کیفی و با استفاده از روش تحلیل مضمون انجام شد. داده‌های پژوهش، فرازهای مرتبط با تربیت و مواجهه با موقعیت‌های تهدید و مقاومت در قرآن کریم بوده که پس از مطالعه، کدگذاری و تحلیل، مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر از آن‌ها استخراج شد. در مجموع، ۷۹ مضمون پایه و ۳۴ مضمون سازمان‌دهنده شناسایی گردید. درنهایت مضمون‌هایی به‌دست آمد که به‌عنوان راهبردهای تربیتی قرآن کریم معرفی شدند. یافته‌های پژوهش نشان داد که راهبردهای تربیتی قرآن در موقعیت مقاومت، در قالب پنج مضمون فراگیر شامل تهییج و انگیزش تربیتی، پیشگیری، مقاوم‌سازی، دفاع و حمله قابل تبیین است. این راهبردها متناسب با شرایط و میزان قدرت و امکانات اهل ایمان، از رویکردهای درونی و پیشگیرانه به راهبردهای دفاعی و سپس کنش فعالانه حرکت می‌کنند.

کلیدواژه‌ها: تربیت مقاومتی، تحلیل مضمون، تربیت دینی، تهدیدهای اعتقادی و فرهنگی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۰۹؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۳/۰۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۲۴؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۷/۱۰
استناد به این مقاله: سید خراسانی، راضیه سادات؛ زیبایی‌نژاد، محمدرضا؛ گندمی حسناوردی، فهیمه (۱۴۰۵). راهبردهای تربیت دینی قرآن کریم ناظر به موقعیت مقاومت مؤمنان در برابر تهدیدهای اعتقادی و فرهنگی. پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی، ۷(۳)، ص ۱۱۹-۱۴۲.

<https://doi.org/10.48310/riet.2026.20019.1471>

<http://tarbiatmaaref.cfu.ac.ir>

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: دانشگاه فرهنگیان

©۱۴۰۵/نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

مقدمه

تربیت دینی، فرآیندی پیچیده و حیاتی بوده که هدف آن، پرورش انسان‌هایی متعهد، مسئولیت‌پذیر و دارای بینش الهی است. در طول تاریخ، تربیت دینی همواره با موانع و مشکلات متعددی روبرو بوده است. در عصر حاضر، با گسترش فناوری‌های نوین و نفوذ فرهنگ غرب، این موانع ابعاد پیچیده‌تری به خود گرفته‌اند. ازجمله مهم‌ترین این معضلات، نفوذ اندیشه‌های الحادی و سکولار و ترویج سبک زندگی غربی بوده که ارزش‌های دینی را مورد تهدید قرار داده است. این جریان‌ها در جهت تضعیف ارزش‌های دینی و جایگزینی آنها با ارزش‌های مادی‌گرایانه تلاش کرده‌اند. جریان‌های انحرافی و مخالف، همواره کوشیده‌اند با بهره‌گیری از جاذبه‌های مدرن، مسیر تربیت فطری و الهی را منحرف سازند و نهادهای مسئول تربیت را از دستیابی به اهداف متعالی بازدارند. در حالی که، در گذشته ساختارهای فرهنگی و اجتماعی تا حدی همسو با ارزش‌های انسانی عمل می‌کردند. در عصر کنونی، نه تنها چنین همراهی مشاهده نمی‌شود، بلکه جریان‌هایی برخلاف ارزش‌های اصیل انسانی، شکل گرفته است. این شرایط که تحت تأثیر گسترش غرب‌گرایی و نفوذ تفکرات پوزیتیویستی و نولیبرالیستی پدید آمده، به طور کامل با اصول تربیت الهی بیگانه بوده و چالش‌های جدیدی را در مسیر تربیت ایجاد کرده است. از سوی دیگر، یکی از ویژگی‌های برجسته و شاید مهم‌ترین خصوصیت این دوران، انقلاب ارتباطات است. یکی از پیامدهای بارز این تحول در حوزه تربیت دینی، پدیده ساخت‌زدایی است که به تضعیف ساختارهای منسجم و نظام‌مند تربیت دینی منجر شده است؛ در نتیجه، نظام تربیتی با بی‌ثباتی و تزلزل مواجه گردیده (باقری، ۱۳۹۶، ج ۲، ص ۵۸-۵۹) و دستیابی به اهداف متعالی آن با دشواری‌های جدی همراه شده است. بنابراین، وجود برنامه‌ای جامع برای بهبود وضعیت و رشد تربیتی، امری لازم و ضروری به نظر می‌رسد. بر این اساس، تدوین و ارائه یک برنامه جامع برای بهبود وضعیت موجود و ارتقای تربیتی جامعه ضرورتی انکارناپذیر است. هر مکتب فکری برای رشد تربیتی انسان‌ها چارچوب و راهکارهایی ارائه می‌دهد. در این میان، مکاتب بشری هر یک دستورالعمل‌های متنوع و گاه متضادی را برای تربیت انسان پیشنهاد کرده‌اند؛ اما اسلام، با در نظر گرفتن ابعاد وجودی و فطرت انسانی، جامع‌ترین و کارآمدترین برنامه تربیتی را معرفی کرده است. به تعبیر شریعت‌مداری، نظام فکری اسلام به صورت کلی دارای جنبه تربیتی است (شریعت‌مداری، ۱۳۸۱، ص ۳۱). این امر به آن دلیل است که هدایت انسان به عنوان هدف اساسی خداوند در دین اسلام مورد تأکید ویژه قرار گرفته و تربیت در اصل، همان هدایت فرد است (شریعت‌مداری، ۱۳۸۲، ص ۲۶). قرآن کریم، به عنوان آخرین و جامع‌ترین کتاب آسمانی، همواره به عنوان بهترین راهنمای کامل زندگی انسان مطرح بوده است. این کتاب ارزشمند، حاوی عقاید راستین، مناسک عبادی و

توصیه‌های اخلاقی است. تربیت در حوزه سوم، یعنی در چارچوب آموزه‌های اخلاقی قرار می‌گیرد. از نظر اندیشمندان حوزه تعلیم و تربیت نیز، ارتباط تنگاتنگی میان اخلاق و تربیت برقرار است. از نظر استاد شریعتمداری، اخلاق یکی از ابعاد اساسی شخصیت است که رشد آن در تربیت افراد، اهمیت فراوانی دارد؛ زیرا تعلیم و تربیت به معنای صحیح، یعنی ایجاد رشد عقلانی و اخلاقی در افراد (شریعتمداری، ۱۳۸۲، ص ۲۹).

در عصر حاضر، با توجه به پیچیدگی چالش‌های پیش‌رو، نیاز به راهبردهای تربیتی کارآمد و مبتنی بر آموزه‌های قرآنی، بیش از پیش احساس می‌شود. در خلال آیات قرآن کریم، راهبردهای متنوعی برای مقابله با چالش‌ها ارائه شده است. این راهبردها می‌تواند نسل‌های مختلف را در برابر هجمه‌های فرهنگی و اجتماعی مصون نگه داشته و آن‌ها را به انسان‌هایی با هویت ایمانی و دارای روحیه مقاومت تبدیل کند. مقاومت به عنوان یکی از ارکان اساسی تربیت دینی، به معنای ایستادگی در برابر جریان‌های انحرافی غالب نظیر جنگ نرم، هجمه‌های فرهنگی و بحران‌های اجتماعی و پابندی به ارزش‌های اصیل دینی، مطرح می‌شود. تربیت دینی در این زمینه نقشی کلیدی دارد و باید به گونه‌ای طراحی شود که افراد را برای مقابله با این چالش‌ها و تهدیدات آماده کند. فهم دقیق و عمیق این راهبردها، نه تنها به توانمندسازی فردی و جمعی می‌انجامد، بلکه در سطح کلان می‌تواند به عنوان الگویی برای جوامع اسلامی در حفظ هویت دینی و مقابله مؤثر با تهدیدات فرهنگی و اجتماعی عمل کند. بسیاری از آیات قرآن، ناظر به تقابل جبهه حق و باطل در برابر یکدیگر است. در این آیات، مؤمنان در برابر مخالفان قرار داشته و مؤمنان در اقلیت و مخالفان در موضع قدرت و جبهه غالب هستند. اما به‌رغم تعداد کم مؤمنان، فزونی ایمان آنان مانع از تسلیم در برابر جبهه باطل شده است. قرآن با بیان راهبردها و راهکارهای مقاومتی متفاوتی، به چگونگی ایستادگی آنان و پیروزی‌شان در برابر مخالفان پرداخته است. انبیاء به عنوان شخصیت‌های تأثیرگذاری که موضوع اشاره قرآن‌اند، در بیشتر سال‌های نبوت، در مسیر هدایت‌گراانه و راهبرانه خود، جریان مقاومت را در برابر جریان قدرت حاکم شکل داده و جامعه مؤمنان را از مسیرهای پرتلاطم انحراف و کژی عبور داده‌اند. بنابراین، اصول رفتاری، سیاست‌ها و الگوهای راهبرانه آنان می‌تواند راهنمای خوبی برای متولیان امروز تربیت، در مقیاس‌های مختلف باشد.

با توجه به آیات قرآن، فرد باایمان از راه‌های مختلفی می‌تواند افزون‌بر حفظ ایمان خود، از بروز تغییرات منفی در خود، خانواده و محیط پیرامونش جلوگیری کند. در آیات الهی راه‌های مختلفی برای مقاومت و مقابله با جریان ضدّ ارزش موجود در جامعه، در نظر گرفته شده که از طریق آیات قابل استخراج است. به صورت کلی، تربیت به صورت آرام و تدریجی در بستر زندگی انجام می‌شود که

براساس مبانی و اهداف خاصی با توجه به اصول و روش‌های روزآمد صورت می‌پذیرد؛ اما همواره در مسیر طبیعی خود و فرصت‌های از پیش تعیین‌شده پیش نمی‌رود و گاه ممکن است در موقعیت تهدید انجام شود. براساس آموزه‌های قرآن کریم، روند تربیت در موقعیت‌های تهدید و فرصت متفاوت بوده است. در موقعیت‌های تهدید، تربیت مقاومتی صورت می‌گیرد. با بررسی و تحلیل آیات قرآن کریم، راهبردهای مختلفی در موقعیت تهدید به دست می‌آید که در ادامه به آن‌ها پرداخته می‌شود. مسئله اصلی این تحقیق، دست یافتن به فهمی منسجم از مجموعه آیات ناظر به موقعیت مقاومت و کشف راهبردهای تربیتی است. کشف و استخراج این راهبردها از اهمیت بسیاری برخوردار است؛ زیرا با محوریت کلام الهی، از اتقان کافی برخوردار بوده و می‌توان براساس آنها، نقشه راهی برای تربیت الهی افراد جامعه ترسیم کرد. این تحقیق با روش تحلیل مضمون کیفی به تحلیل عبارات و گزاره‌های قرآن کریم در خصوص تربیت با رویکرد مقاومت نسبت به وضعیت تهدید پرداخته و درصدد پاسخ به این سوال اصلی است که از نظر قرآن کریم، راهبردهای تربیتی در موقعیت مقاومت چیست؟

۱. مفاهیم پژوهش

«راهبرد» یا «استراتژی» یک برنامه جامع برای عمل است که جهت‌گیری‌های عمده سازمان را معین می‌کند و رهنمودهایی برای تخصیص منابع در مسیر کسب هدف‌های بلندمدت سازمانی ارائه می‌دهد (رضائیان، ۱۳۸۰، ص ۲۳۹). «مقاومت» به معنای پافشاری، استقامت، ایستادگی و پایداری است (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۴، ص ۲۱۳۰۲). بنابراین، معنای غالب در واژه مقاومت، ایستادگی در برابر عامل درونی (مانند امیال نفسانی) یا بیرونی (مانند بیماری و تجاوز) بوده که توازن و تعادل را به هم زده است (میرقادری و کیانی، ۱۳۹۱، ص ۷۱). قرآن، کتاب مقاومت به معنای عام آن است. کتابی که با هدف ایجاد توازن و تعادل و برپایی عدالت و ایجاد امنیت در جامعه نازل شده تا هیچ فتنه‌ای در عالم نبوده و تمام دین برای خداوند باشد (بقره، ص ۱۹۳). هدف اساسی قرآن، تربیت الهی و ایجاد توازن و تعادل در قوای انسانی و حاکمیت عقل بر سایر قواست. در بینش الهی لازم است این تعادل فردی به جامعه نیز تسری پیدا کند و جامعه انسانی از ناهمگونی، اختلاف و تبعیض به دور باشد. بدیهی است هرگز بدون مقاومت، تعادل و توازن جامعه برقرار نخواهد شد. مقاومت از اصول مهم و اولیه زندگی بشری است که انسان بدون بهره‌مندی از آن هرگز قادر به ادامه زندگی نخواهد بود. قرآن، مقاومت را واجب شرعی و ضرورت بشری دانسته که نبود آن، موجب فساد بر روی زمین می‌شود (میرقادری و کیانی، ۱۳۹۱، ص ۷۲-۸۱). اهل لغت برای واژه «تربیت» دو ریشه «ر ب ب» و «ر ب و» را در نظر گرفته‌اند. تربیت از ریشه «ربو»، باب تفعیل،

به معنای زیادت و افزونی (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۱۷۶) و از ریشه «ر ب ب» به معنای قیومیت، اصلاح و تدبیر (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۳۸۱) و ایجاد کردن حالتی پس از حالتی دیگر در چیزی است، تا به حدّ نهایی و تمام و کمال خود برسد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۳۳۶). با توجه به معنای لغوی تربیت، تعریف‌های متفاوتی برای آن بیان شده که همه به نوعی ناظر به تغییر در فرد است؛ تربیت به معنای پرورش دادن استعدادهاست (مطهری، ۱۳۸۲، ص ۵۰). به تعبیر دیگر، «تربیت» به معنای وسیع آن یعنی کمک به پیدایش تغییرات مطلوب در افراد (شعاری‌نژاد، ۱۳۸۹، ص ۱۹۱). برخلاف «ر ب و»، «ر ب ب» و مشتقات آن در ارتباط با انسان، فراخوانی وسیعی از آیات قرآن را دربرگرفته است (باقری، ۱۳۹۶، ج ۱، ص ۵۳). تبیین واژه تربیت از قدمت زیادی برخوردار بوده و مفسران و عالمان اخلاق، به فراخور مباحث تربیتی به تبیین این اصطلاح پرداخته‌اند. کاربرد تربیت و ربوبیت در قرآن کریم، در بیشتر تفاسیر شیعه و اهل تسنن متمرکز بر بحث لغوی و کاربردی آن در قرآن بوده است. همچنین بررسی لغوی آن در کتاب‌های لغت به خصوص در کتاب «المعجم فی فقه لغه القرآن و سر بلاغته» (واعظ‌زاده و همکاران، ۱۳۹۲، ج ۲۲، ص ۵۵۲-۷۵۰) بیان شده است. این کتاب، به صورت مفصل به کاربردهای تفسیری و لغوی واژه تربیت پرداخته است.

۲. پیشینه پژوهش

با وجود اهمیت این موضوع، پژوهش‌های موجود کمتر به کشف، استخراج و تحلیل نظام‌مند آموزه‌های تربیتی قرآن کریم در مواجهه با موقعیت‌های تهدید و بیان راهبردهای مقاومتی پرداخته‌اند. بر این اساس، پژوهش حاضر با بهره‌گیری از تحلیل آیات، درصدد شناسایی و تبیین راهبردهای تربیتی قرآن کریم در جهت پایداری در برابر معضلات و حفظ ایمان در شرایط دشوار است.

با وجود تأکید برخی پژوهش‌ها بر مفاهیمی چون صبر، جهاد، پایداری و مقاومت در قرآن کریم (صالحی حاجی‌آبادی و هادی، ۱۳۹۷؛ میرحسینی و دیگران، ۱۳۸۹)، بررسی‌ها نشان می‌دهد که اغلب این مطالعات به طرح کلی این مفاهیم بسنده کرده و از آنجاکه هدف آنها رسیدن به راهبردهای تربیتی نبوده، پس کمتر به کشف، استخراج و تحلیل نظام‌مند راهبردهای تربیتی قرآن کریم در مواجهه با موقعیت‌های تهدید و فشارهای اعتقادی و اجتماعی پرداخته‌اند. به‌ویژه، تاکنون پژوهشی که با رویکردی تحلیلی - ساختاری، آموزه‌های قرآنی مرتبط با «مقاومت تربیتی» را در قالب یک نظام منسجم راهبردی تبیین کند، به‌صورت مستقل و جامع انجام نشده است. از این‌رو، خلأ موجود در ادبیات پژوهش ایجاب می‌کند که مطالعه‌ای با تمرکز بر تحلیل آیات قرآن کریم، به شناسایی و تبیین راهبردهای تربیتی ناظر بر

پایداری ایمانی و اخلاقی در شرایط تهدید و دشواری بپردازد؛ هدفی که پژوهش حاضر درصدد تحقق آن است.

در خصوص راهکارهای تربیتی قرآن در مواجهه با مسائل، می‌توان به آثار زیر اشاره کرد: ناصح و نجفی (۱۳۹۸)، در تحقیقی با عنوان «رفتار اخلاق‌گريزانه در تعصب جاهلی و راهکارهای تربیتی قرآن کریم در مقابله با آن»، به مبنای تربیتی قرآن بر پایه اصلاح رفتار و اخلاق مردم عصر نزول پرداخته و مؤلفه‌های تربیتی قرآن در خصوص نهی از تعصب جاهلی را معرفی کرده است. شکوری و آقایی (۱۳۹۹)، در تحقیقی با عنوان «نگاهی نو به راهکارهای تربیتی قرآن کریم در نشوز زن»، با نگاه فقهی به مسئله نشوز زن، با تبیین جامع از بُعد فقهی این مسئله، به تحلیل مهم‌ترین حکمت‌ها در این راهبرد قرآنی و راهکار تربیتی آن پرداخته است. رضائی (۱۴۰۳)، در پژوهشی با عنوان «راهکارهای تربیتی قرآن در مواجهه با انواع فشارهای روحی و روانی در چارچوب مبحث بافت‌شناسی»، با تأکید بر چند داستان قرآنی در سوره یوسف و سوره کهف، به تبیین راهکارهای تربیتی قرآن در مقابله با فشارهای روحی - روانی پرداخته است.

آثار پژوهشی موجود، تلاش‌های ارزشمندی در تبیین راهکارهای قرآن کریم در موضوعاتی مانند تعصب جاهلی، نشوز و فشارهای روانی انجام داده‌اند. اما این مطالعات به طور عمده به بررسی یک مسئله خاص محدود شده و فاقد نگرش جامع به آموزه‌های تربیتی قرآن بوده‌اند. بدیهی است که در نتیجه چنین رویکردی، امکان دستیابی به شبکه‌ای منسجم از راهبردهای تربیتی قرآن فراهم نمی‌شود و نمی‌توان از آنها به طور مؤثر در مواجهه با موقعیت‌های تهدید و چالش استفاده کرد.

برخی آثار نیز به مفهوم‌شناسی و حیطه مقاومت در قرآن کریم پرداخته‌اند، از جمله میرقادری و کیانی (۱۳۹۱)، در مقاله‌ای با عنوان «بن‌مایه‌های ادبیات مقاومت در قرآن»، به طور خاص به ادبیات مقاومت در قرآن کریم پرداخته و به صورت کلی، درصدد تبیین مقاومت و ایستادگی، فارغ از توجه به بُعد خاصی مانند تربیت مقاومتی و راهبردهای قرآنی در این خصوص بوده است.

در میان آثار پژوهشی جستجو شده، اثری به صورت جداگانه، به راهبردهای مقاومت، تربیت مقاومتی، راهکارها و توصیه‌های قرآن برای حفظ تربیت الهی افراد در جامعه ناهمگون تربیتی نپرداخته است؛ از این رو انجام پژوهشی مستقل در این خصوص ضرورت می‌یابد.

پژوهش حاضر، به صورت جامع و سیستمی به بررسی راهبردهای تربیتی قرآن کریم در زمینه تقویت مقاومت پرداخته است. همچنین، تلاش شده تا این راهبردها با توجه به شرایط کنونی و نیازهای جامعه تطبیق داده شوند.

۳. روش پژوهش

روش این پژوهش، کیفی و از نوع «تحلیل مضمون»^۱ است. تحلیل مضمون، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است (عابدی و دیگران، ۱۳۹۰، ص ۱۵۳). این روش، مستقل از جایگاه نظری بوده و می‌توان در طیف گسترده‌ای از روش‌های نظری و معرفت‌شناسی از آن استفاده کرد (عابدی و دیگران، ۱۳۹۰، ص ۱۵۶). از دیدگاه صاحب‌نظران، مضامین و به دنبال آن، روش کدگذاری و دستیابی به آنها انواع مختلفی دارد. روش پیشنهادی اترید-استرلینگ^۲ یکی از روش‌های مرسوم کدگذاری در تحلیل مضمون است. این روش مبتنی بر تشکیل شبکه مضامین^۳ می‌باشد. در این روش، پس از آشنایی با متن و کدگذاری داده‌ها، براساس جایگاه مضمون در شبکه مضامین، مضمون‌ها به سه دسته پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر تقسیم می‌شوند. مضامین پایه،^۴ مبین نکات مهم موجود در متن هستند و با ترکیب آنها، مضمون سازمان‌دهنده ایجاد می‌شود. مضامین سازمان‌دهنده،^۵ واسطه مضامین پایه و فراگیر شبکه‌اند و مضامین فراگیر،^۶ در کانون شبکه مضامین قرار می‌گیرند (آترید-استرلینگ^۷، ۲۰۰۱، ص ۳۸۵-۴۰۵). در این روش، ابتدا کلیدواژه‌های مرتبط با مفاهیم مقاومت و تهدید شناسایی و تعیین شدند. سپس تمامی آیات قرآن کریم با دقت مورد بررسی قرار گرفته و آیات مرتبط با موقعیت‌های تهدیدآمیز و رهنمودهای الهی در زمینه مقاومت در برابر جریان‌های انحرافی استخراج گردید. در مرحله بعد، با تحلیل محتوای آیات، کدهای اولیه شناسایی شدند و پس از مقایسه و تلفیق کدهای هم‌معنا، کدهای سازمان‌دهنده شکل گرفتند. در نهایت، براساس این کدهای سازمان‌دهنده، مضامین اصلی و کد فراگیر استخراج و تبیین شدند.

شایان ذکر است به‌منظور رعایت اختصار، از ذکر تمامی آیات خودداری شده و تنها نمونه‌هایی منتخب از آن‌ها در قالب جدول ارائه شده است. این پژوهش به دنبال فهم مضامین و دسته‌بندی آنها و درنهایت ارائه الگوی موجود در این دسته از آیات است تا به مضمون واحد و برجسته در آیات تربیت مقاومتی در قرآن کریم دست یابد. برای سنجش روایی این پژوهش، افزون‌بر اینکه مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر، با مطالعه آیات قرآن کریم و مبانی نظری و با توجه به اهداف تحقیق، انتخاب

-
1. Thematic Analysis
 2. Attride-Stirling
 3. Thematic Network
 4. Basic Themes
 5. Organizing Themes
 6. Global Themes
 7. Attride-Stirling

و تأیید شدند؛ نظرات گروهی از نخبگان نیز لحاظ شده و قبل از کدگذاری، جرح و تعدیل نهایی انجام گرفت.

۴. یافته‌ها

در این پژوهش بیش از ۱۵۰ کد اولیه به دست آمد که با حذف موارد مشابه و تکراری، ۷۹ کد آورده شد. در گام بعد، کدهای انتزاعی‌تر استخراج و برای آنها ۳۴ مضمون سازمان‌دهنده در نظر گرفته شد. در دسته‌بندی کلی‌تر، مفاهیم فراگیر به ۵ دسته کلی تقسیم شدند و هر دسته، ذیل یک مضمون قرار گرفت که در مدل نهایی نمایش داده شد. می‌توان گفت کدهای استخراج شده شبکه‌ای از مضامین راهبردهای تربیتی قرآن کریم ناظر به موقعیت مقاومت را تبیین می‌کند. پنج مضمون فراگیر عبارتند از: راهبرد تهییج افراد (تبلیغات)؛ راهبرد پیشگیری؛ راهبرد مقاومت‌سازی؛ راهبرد دفاع؛ راهبرد حمله.

۴-۱. راهبرد تهییج افراد

این راهبرد شامل پنج راهکار است:

برساخت مثبت از نیروهای مقاوم؛ امید به پیروزی؛ امید به بهشت؛ امید به بخشش و اجر بسیار؛ امید به رضوان الهی.

جدول ۱- مضمون راهبرد تهییج افراد

ردیف	آیه	مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
۱	«لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِّ وَالْمُجَاهِدُونَ...» (نساء، ۹۵)	یکسان نبودن جهادگران با کاهلان	برساخت مثبت از نیروهای مقاوم	راهبرد تهییج افراد
۲	«أَقَمْنِ اتَّبِعِ رِضْوَانَ اللَّهِ كَمَنْ بَاءَ بِسَخَطٍ مِنَ اللَّهِ وَ مَأْوَاهُ جَهَنَّمُ وَ بُئْسَ الْمَصِيرُ» (آل عمران، ۱۶۲)	یکسان نبودن افراد مورد رضایت الهی با افراد مورد خشم		
۳	«... وَ أَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (آل عمران، ۱۳۹)	پیروزی و برتری مؤمنان بر دیگران در سایه ایمان	امید به پیروزی	
۴	«... قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ صَدَقَ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ مَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَ تَسْلِيمًا» (احزاب، ۲۲)	وعده پیروزی و تحقق حتمی آن		
۵	«تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ تَجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ... * ... وَ يُدْخِلُكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ» (صف، ۱۱-۱۲)	بهشت پاداش مؤمنان مجاهد	امید به بهشت	
۶	«لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ يُوَادُّونَ مَنْ حَادَّ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ ... يُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ» (مجادله، ۲۲)	پاداش بهشت برای دوستی نکردن با دشمنان		
۷	«تَجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَ أَنْفُسِكُمْ ... * يَغْفِرْ لَكُمْ دُنُوبَكُمْ» (صف، ۱۱-۱۲)	آمزش گناهان مجاهدان در راه خدا	امید به بخشش و اجر بسیار	

ردیف	آیه	مضمون پایه	مضمون سازمان دهنده	مضمون فراگیر
۸	«إِنَّ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُم بِالْغَيْبِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ كَبِيرٌ» (ملک، ۱۲)	بخشش و اجر عظیم برای خدا ترسان		
۹	«الَّذِينَ آمَنُوا وَ هَاجَرُوا وَ جَاهَدُوا ... * يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَ رِضْوَانٍ» (توبه، ۲۰-۲۱)	رحمت و رضوان الهی برای جهادگران	امید به رضوان	
۱۰	«وَعَدَ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ ... وَ رِضْوَانٍ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرُ» (توبه، ۷۲)	خشنودی الهی نصیب مؤمنان راستین	الهی	

۴-۱-۱. تبیین و تفسیر

از منظر تربیتی، رفتار آشکارترین نمود شخصیت انسان و مهم ترین معیار تمایز افراد از یکدیگر است. در نظام تربیتی، نه نیت های پنهان، بلکه کنش ها و رفتارهای عینی، مبنای ارزیابی، هدایت و اصلاح متریان قرار می گیرد. انسان ها به واسطه رفتارهای مثبت و مسئولانه، شایستگی و رشد اخلاقی خود را نشان می دهند و در مقابل، استمرار رفتارهای نادرست، نشانه ضعف در خودکنترلی و تربیت اخلاقی است. از این رو، تقویت رفتار مطلوب یکی از اصول بنیادین تربیت به شمار می آید؛ اصلی که نقش تعیین کننده ای در تثبیت، تداوم و گسترش فضایل اخلاقی دارد (شولتز، ۱۴۰۰، ص ۴۶۶-۴۶۷). قرآن کریم نیز با تأکید بر تفاوت افراد براساس عملکردشان، بر این اصل تربیتی تأیید کرده و بر این نکته تصریح دارد که انسان ها از حیث مسئولیت پذیری، تلاش، پابندی به ارزش ها و میزان اثرگذاری اجتماعی یکسان نیستند (نساء، ۹۵). دلالت تربیتی این آیه آن است که در فرایند تربیت، لازم است میان رفتارهای متعهدانه، فعال و مسئولانه با رفتارهای منفعل، سهل انگارانه و کم اثر تمایز قائل شد و این تمایز به صورت آگاهانه و هدفمند بازنمایی شود. بر این اساس، مربیان، معلمان و راهبران تربیتی باید با برجسته سازی رفتارهای مثبت، مسئولانه و ارزش مدار، الگوسازی مناسبی برای متریان فراهم آورند. تشویق و معرفی الگوهای موفق اخلاقی، نه تنها موجب تقویت انگیزه در افراد شایسته می شود، بلکه دیگران را نیز به اصلاح رفتار و تلاش برای رشد فردی سوق می دهد. در سطح اجتماعی و آموزشی، این رویکرد سبب می شود فرهنگ عمومی به سوی تکریم فضایل اخلاقی، مسئولیت پذیری و پایداری در ارزش ها حرکت کند. از دیگر راهبردهای تربیتی قرآن در مواجهه با شرایط دشوار، امیدبخشی است. امید به آینده مطلوب، موفقیت، جبران کاستی ها، و دستیابی به رضایت الهی، یکی از مؤثرترین عوامل پایداری روانی و اخلاقی متریان به شمار می آید. قرآن کریم با وعده پاداش، رشد معنوی و دستیابی به سعادت پایدار، افراد را به استمرار رفتارهای درست و مقاومت در برابر لغزش ها و فشارهای محیطی ترغیب می کند. دلالت تربیتی این آموزه آن است که مربیان باید در کنار تبیین دشواری ها، افق های روشن رشد، پیشرفت و معنا را پیش روی متریان ترسیم کنند، تا آنان با انگیزه،

امید و اعتماد به نفس مسیر تربیت اخلاقی را ادامه دهند (طوسی، بی تا، ج ۵، ص ۲۵۸). در مجموع، آیات مقاومت در قرآن کریم صرفاً ناظر به مواجهه‌های بیرونی نیست، بلکه دارای دلالت‌های عمیق تربیتی در همه ساحت‌ها از جمله تربیت فردی، اخلاقی، اجتماعی و روان‌شناختی است. این آیات، اصولی چون تقویت رفتار مطلوب، الگوسازی اخلاقی، تمایزگذاری تربیتی و امیدآفرینی را به‌عنوان راهبردهایی مؤثر برای پرورش انسان‌های پایدار، مسئول و ارزش‌مدار معرفی می‌کنند.

۴-۲. راهبرد پیشگیری

راهبرد پیشگیری شامل هفت راهکار است: پیروی از راهبر صالح؛ اتحاد و انسجام حول محور الهی و عدم تفرقه؛ عدم اعتماد و دوستی نسبت به دشمنان؛ نرفتن در معادلات دشمن (پیروی نکردن)؛ بی‌اعتنایی به آزار و پرهیز از رفتار تلافی‌جویانه؛ رها کردن مسخره‌کنندگان به حال خود؛ توانمندسازی.

جدول ۲- مضمون راهبر پیشگیری

ردیف	آیات	مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
۱	«وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَتَزَعَوْا فِتْنَتَهُمْ وَلَا تَذْهَبْ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ» (انفال، ۴۶)	وجوب اطاعت خداوند و پیامبر برای حفظ خود در برابر دشمنان	پیروی از راهبر صالح	
۲	«وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَ الرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» (آل عمران، ۱۳۲)	رابطه مستقیم بین اطاعت از خدا و رسول با رحمت الهی		
۳	«... وَ لَا تَتَزَعَوْا فِتْنَتَهُمْ وَلَا تَذْهَبْ رِيحُكُمْ» (انفال، ۴۶)	اختلاف و نزاع موجب سستی و ضعف	اتحاد و انسجام حول محور الهی و عدم تفرقه	
۴	«وَ اتَّخِصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعاً وَ لَا تَفَرَّقُوا» (آل عمران، ۱۰۳)	یافتن نقاط مشترک و پرهیز از تفرقه		
۵	«لَا تَتَّخِذُوا الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَكُمْ هُزُواً وَلَعِباً ...» (مائده، ۵۷)	دوستی نداشتن با مسخره‌کنندگان دین	عدم اعتماد و دوستی نسبت به دشمنان	پیشگیری
۶	«لَا تَتَّخِذُوا الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ» (نساء، ۱۴۴)	دوستی نکردن با کافران		
۷	«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِن تَطِيعُوا فَرِيقًا مِّنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ يَرُدُّوكُم بَعْدَ إِيمَانِكُمْ كَافِرِينَ» (آل عمران، ۱۰۰)	اطاعت از کافران موجب بازگشتن به کفر	در معادلات دشمن نرفتن (پیروی نکردن)	
۸	«فَلَا تُطِيعِ الْكَافِرِينَ وَ جَاهِدْهُمْ بِهِ جِهَاداً كَبِيراً» (فرقان، ۵۲)	اطاعت نکردن از کافراد و مصمم بودن در جهاد با آنان		
۹	«وَ لَا تُطِيعِ الْكَافِرِينَ وَ الْمُنَافِقِينَ وَ دَعَا أَذُنَهُمْ» (احزاب، ۴۸)	رها کردن آزار دشمنان	بی‌اعتنایی به آزار دشمنان	
۱۰	«وَ ذَرِ الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَعِباً وَ لَهْواً ...» (انعام، ۷۰)	رها کردن افرادی که دین را بازیچه قرار دادن	رها کردن مسخره‌کنندگان	
۱۱	«ذَرَهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ» (انعام، ۹۱)	رها کردن لجبازان به حال خود	به حال خود	

ردیف	آیات	مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
۱۲	«وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ...» (انفال، ۶۰)	به کار گرفتن تمام نیرو در مقابله با دشمنان	توانمندسازی	
۱۳	«وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَتَزَوَّعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ» (انفال، ۴۶)	سستی موجب از بین رفتن قدرت در برابر دشمنان		

۴-۲-۱. تبیین و تفسیر

تربیت انسان در شرایط ناهمگون و چالش‌برانگیز، همواره با دشواری‌هایی همراه است و بسیاری از افراد در مسیر رشد اخلاقی و معنوی، به دلیل فشارهای محیطی، اجتماعی و روانی، دچار سستی و توقف می‌شوند. از این‌رو، یکی از وظایف اساسی راهبران تربیت و مربیان، تقویت انگیزه‌های درونی متریان و تسهیل مسیر رشد آنان است. قرآن کریم با تأکید بر تشویق رفتارهای صحیح و امیدبخشی، این اصل تربیتی را مورد توجه قرار داده است. تشویق و تقویت رفتارهای مطلوب، نقش بنیادینی در تثبیت فضایل اخلاقی و افزایش پایداری افراد در مسیر تربیت ایفا می‌کند. از منظر تربیتی، قرآن کریم بر اصل «تمایز براساس عملکرد» تأکید دارد و بیان می‌کند که انسان‌ها از نظر تلاش، تعهد و پایداری به ارزش‌ها یکسان نیستند (نساء، ۹۵). این آموزه، دلالت تربیتی مهمی دارد؛ بدین معنا که مربیان باید میان افراد کوشا، مسئولیت‌پذیر و متعهد با افراد کم‌انگیزه یا منفعل تمایز قائل شوند و با برجسته‌سازی الگوهای مثبت، زمینه‌ساز الگوپردازی صحیح را فراهم آورند. معرفی و تکریم افراد اخلاق‌مدار، فعال و اثرگذار، نه تنها موجب تقویت هویت اخلاقی آنان می‌شود، بلکه سایر متریان را نیز به حرکت در مسیر فضیلت ترغیب می‌کند. یکی دیگر از راهکارهای مهم تربیتی قرآن، ایجاد امید و تقویت نگرش مثبت نسبت به آینده است. امید به رشد، رستگاری، رضایت الهی و دستیابی به سعادت پایدار، نقش مؤثری در پایداری اخلاقی افراد دارد. متریبانی که در فرآیند تربیت با امید همراه می‌شوند، در برابر ناکامی‌ها، فشارها و آسیب‌های اجتماعی مقاوم‌تر خواهند بود و مسیر رشد اخلاقی و معنوی را با استقامت بیشتری ادامه می‌دهند. از سوی دیگر، قرآن کریم در ساحت تربیت اجتماعی، بر پرهیز از تفرقه و اختلاف تأکید دارد (آل‌عمران، ۱۰۵). در محیط‌های تربیتی، اختلاف‌های جزئی و تعارض‌های حل‌نشده، می‌تواند انسجام گروهی را تضعیف کرده و فرآیند تربیت را با اختلال مواجه سازد. از این‌رو، مربیان موظف‌اند فرهنگ همدلی، گفت‌وگوی اخلاقی و همکاری جمعی را در میان متریان تقویت کنند تا زمینه رشد پایدار اخلاقی فراهم شود. همچنین، قرآن کریم با هشدار نسبت به اعتماد نابه‌جا به افراد یا جریان‌های ناسازگار با ارزش‌های اخلاقی (هود، ۱۱۳)، دلالت تربیتی مهمی را ارائه می‌دهد. از منظر تربیت، این آموزه به معنای پرورش قدرت تشخیص، استقلال فکری و خودآگاهی اخلاقی در متریان است؛ به گونه‌ای که آنان بتوانند در

موقعیت‌های مختلف، انتخاب‌های آگاهانه و مبتنی بر ارزش‌های الهی داشته باشند و دچار وابستگی فکری و رفتاری به الگوهای نادرست نشوند. یکی دیگر از راهکارهای تربیتی قرآن، هشیاری و عدم پیروی کورکورانه از جریان‌های انحرافی است (آل‌عمران، ۱۰۰). در محیط‌های آموزشی و تربیتی، برخی افراد یا فضاها ممکن است با ایجاد شبهه، تمسخر ارزش‌ها یا ترویج رفتارهای ناهنجار، سلامت اخلاقی متربیان را تهدید کنند. قرآن با دعوت به هشیاری، مرییان و متربیان را به تقویت قدرت تحلیل، تفکر انتقادی و مراقبت اخلاقی فرامی‌خواند. در این راستا، آموزه قرآنی «وَدَعْ أَذَاهُمْ» (احزاب، ۴۸) نیز دارای دلالت تربیتی عمیقی است. این آیه، الگویی از مدیریت هیجانات، پرهیز از رفتارهای تلافی‌جویانه و حفظ کرامت انسانی را ارائه می‌دهد. در فرآیند تربیت، مربی موظف است بدون درگیر شدن در تنش‌های مخرب، نقش هدایتی خود را ایفا کند و در صورت مواجهه با واکنش‌های منفی، با صبر، متانت و توکل، از تشدید تعارض جلوگیری نماید. این رفتار کریمانه، ضمن حفظ آرامش محیط تربیتی، زمینه تألیف قلوب و تأثیرگذاری عمیق‌تر اخلاقی را فراهم می‌کند (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۶، ص ۳۳۰؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹ق، ج ۱۸، ص ۳۲۹). از دیگر راهکارهای پیشگیرانه تربیتی، پرهیز از حضور در فضاها یا تحقیرکننده ارزش‌های دینی و اخلاقی است. ترک موقعیت‌های ناسالم، نوعی نهی از منکر عملی و محافظت از هویت اخلاقی متربی محسوب می‌شود. این اقدام، هم متربی را از آسیب‌های اخلاقی مصون می‌دارد و هم پیام روشنی درباره ناپذیرفتی بودن رفتارهای نادرست به محیط پیرامون منتقل می‌کند. در نهایت، قرآن کریم در کنار دعوت به صبر و پایداری، بر توانمندسازی تدریجی متربیان تأکید دارد (انفال، ۶۰). از منظر تربیتی، توانمندسازی به معنای تقویت مهارت‌های اخلاقی، اجتماعی، شناختی و معنوی افراد است تا بتوانند در برابر چالش‌های تربیتی، تصمیم‌های صحیح اتخاذ کرده و به مرور به شخصیت‌هایی مستقل، مسئولیت‌پذیر و اثرگذار تبدیل شوند.

۴-۳. راهبرد مقاومت‌سازی

راهبرد مقاومت‌سازی شامل هفت راهکار است: ذکر خدا؛ استعاذه؛ حفظ خود از ضدّ هنجارها؛ کمک گرفتن از نماز؛ خودسازی؛ اعراض و بی‌اعتنایی نه غفلت؛ شجاعت در عمل به وظیفه.

جدول ۳- مضمون راهبرد مقاومت‌سازی

ردیف	آیات	مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
۱	«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاغْلِبُوا وَادْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَّعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (انفال، ۴۵)	در میدان نبرد یاد خدا بودن	ذکر خدا	مقاومت‌سازی
۲	«وَإِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ ...» (اعراف، ۲۰۰)	پناه بردن به خداوند هنگام وسوسه شیطان	استعاذه	

ردیف	آیات	مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
۳	«إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ... فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ» (غافر، ۵۶)	پناه بردن به خدا از مخالفان متکبر بی‌منطق		
۴	«لَا تَتَزَعَوْا فَنَفْسُكُمُومًا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ» (انفال، ۴۶)	اختلاف موجب سستی		
۵	«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَتَّقُوا اللَّهَ وَاتَّقُوا مَنْ قُدِّرَ عَلَيْكُمْ مِنْ قَوْلِهِمْ هَذَا يُؤَدِّكُمُ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ» (آل عمران، ۱۲۵)	بی‌صبری و بی‌تقوایی موجب سلب یاری الهی	حفظ خود از ضد ارزش‌ها	
۶	«يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ خُذْ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَبِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ...» (انفال، ۶۵)	ایمان و شوق نسبت به جنگ در راه خدا موجب نصرت الهی		
۷	«وَأَسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ» (بقره، ۴۵)	اهل خشوع بودن و کمک گرفتن از نماز	کمک گرفتن از نماز	
۸	«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ...» (بقره، ۱۵۳)	یاری خواستن از نماز و صبر و با خدا بودن		
۹	«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسُكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ» (مائده، ۱۰۵)	بی‌اثر شدن گمراهی گمراهان در سایه مراقبه	خودسازی	
۱۰	«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْجِجَارَةُ» (تحریم، ۶)	حفظ خود و خانواده از آتش جهنم		
۱۱	«فَاعْرِضْ عَنْهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا» (نساء، ۸۱)	روی گرداندن و بی‌اعتنایی	اعراض و بی‌اعتنایی و نه غفلت	
۱۲	«فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِي» (بقره، ۱۵۰)	نهراسیدن از مردم در انجام کارها	شجاعت در عمل به وظیفه	
۱۳	«فَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ وَاخْشَوْنَ اللَّهَ» (مائده، ۴۴)	هراس نداشتن از مردم		

۴-۳-۱. تبیین و تفسیر

یکی از راهکارهای بنیادین تربیتی که قرآن کریم در موقعیت‌های مختلف - اعم از شرایط آرام یا موقعیت‌های فشار و تهدید - بر آن تأکید می‌کند، یاد خداوند است. یاد الهی، به‌عنوان یک عامل درونی و پایدار، موجب آرامش روانی، اطمینان قلبی و در نتیجه، ثبات شخصیت و استواری رفتاری متری می‌شود. این آرامش درونی، زمینه‌ای مهم برای تصمیم‌گیری صحیح، کنترل هیجانات و پایداری در مسیر ارزش‌ها فراهم می‌سازد و از فروپاشی اخلاقی فرد در شرایط دشوار جلوگیری می‌کند. از این منظر، یاد خداوند صرفاً یک امر عبادی نیست، بلکه راهکاری تربیتی برای تقویت تاب‌آوری، خودکنترلی و سلامت روان به‌شمار می‌آید. راهبرد تربیتی دیگر، پناه بردن به خداوند (استعاذه) است. استعاذه از ریشه «عوذ» به معنای پناه جستن است (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص ۴۹۸). در فرهنگ قرآنی، پناهندگی حقیقی تنها به

خداوند اختصاص دارد و انسان مؤمن در مواجهه با وسوسه‌ها، ترس‌ها، فشارهای روانی و لغزش‌های اخلاقی، به او پناه می‌برد (اعراف، ۲۰۰؛ نحل، ۹۸؛ غافر، ۵۶؛ فصلت، ۳۶). از منظر تربیتی، این آموزه به مربی می‌آموزد که در موقعیت‌های بحران‌زا، به جای واکنش‌های هیجانی یا رفتارهای نادرست، منبعی امن و پایدار برای تنظیم هیجان و تصمیم‌گیری اخلاقی در اختیار دارد. صبر و خویش‌داری از دیگر راهبردهای اساسی مقاومت‌سازی تربیتی است. صبر، به معنای ایستادگی آگاهانه در برابر دشواری‌ها و پرهیز از رفتارهای شتاب‌زده و ضد ارزشی، نقش مهمی در رشد اخلاقی و بلوغ شخصیتی مربی دارد. قرآن کریم، صبر را در کنار عبادت، به‌ویژه نماز، عاملی برای تقویت استقامت درونی معرفی می‌کند (بقره، ۱۵۳). نماز با ایجاد آرامش ذهنی و تمرکز درونی، فرد را از آشفتگی فکری دور ساخته و او را برای مواجهه اخلاقی با مسائل زندگی آماده می‌سازد. از این‌رو، مربیان در فرآیند تربیت، با تشویق مربیان به عبادت آگاهانه، زمینه پایداری اخلاقی و خودمهارگری را فراهم می‌کنند.

در امتداد این مسیر، تهذیب نفس و خودسازی به‌عنوان راهکاری زیربنایی مطرح می‌شود. بدون خودسازی و اصلاح درونی، دستیابی به فضایل اخلاقی و پایداری در برابر انحرافات فردی و اجتماعی امکان‌پذیر نخواهد بود (مانده، ۱۰۵). از منظر تربیتی، مربی پیش از هر چیز باید مربی را به مسئولیت‌پذیری فردی، مراقبت اخلاقی و اصلاح مستمر خویش‌نشین سوق دهد تا مقاومت اخلاقی او از درون شکل گیرد، نه صرفاً از طریق فشارهای بیرونی. در سطحی فراتر، قرآن کریم به جامعه‌سازی تربیتی نیز توجه دارد. جامعه‌ای که بر پایه ارزش‌های الهی شکل می‌گیرد، نیازمند انسان‌هایی با صلابت اخلاقی، شجاعت در انجام وظیفه و بی‌هراسی از پیامدهای عمل به حق است. افراد سست‌اراده و ترسو، توان ایفای نقش مؤثر در چنین جامعه‌ای را ندارند. از این‌رو، مربیان و راهبران تربیت باید با پرورش شجاعت اخلاقی، استقلال رأی و اعتماد به خداوند، مربیان را برای ایفای نقش اجتماعی مسئولانه آماده سازند. این اصل در آیه «فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِ» (مانده، ۳) به‌روشنی بیان شده است که دلالت تربیتی آن، آزادسازی انسان از ترس‌های بازدارنده و وابستگی‌های غیرالهی است. در مجموع، آموزه‌های قرآنی درباره مقاومت، نه صرفاً ناظر به موقعیت‌های تقابلی، بلکه حامل دلالت‌های عمیق تربیتی در همه ساحت‌های فردی، اخلاقی، اجتماعی و معنوی هستند. این آموزه‌ها، الگویی جامع برای تربیت انسان متعادل، مسئولیت‌پذیر، مقاوم و اخلاق‌مدار ارائه می‌دهند که می‌تواند در نظام‌های تربیتی معاصر مورد بهره‌برداری قرار گیرد.

۴-۴. راهبرد دفاع

راهبرد دفاع شامل هشت راهکار است: استقامت؛ صبر؛ توکل؛ هشیاری؛ ترک زیستگاه تهدیدزا (مهاجرت)؛ تبدیل تهدید به فرصت؛ عدم فرار از میدان جنگ؛ مقابله با دشمن با کمک باورهای خودش.

جدول ۴- مضمون راهبرد دفاع

ردیف	آیات	مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
۱	«إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ» (فصلت، ۳۰)	استقامت موجب نزول امداد غیبی	استقامت	دفاع
۲	«إِذْ يُوحِي رَبُّكَ إِلَى الْمَلَائِكَةِ أَنِّي مَعَكُمْ فَبَيَّنُّوا الَّذِينَ آمَنُوا» (انفال، ۱۲)	فرشتگان، ایجادکننده ثابت‌قدم در مؤمنان		
۳	«... وَ لَا تَتَزَعَوْا فَنَفْسُكُمُ وَ تَذَهَبَ رِيحُكُمْ وَ اضْبُرُوا...» (انفال، ۴۶)	در جنگ اختلاف نکردن و صبور بودن	صبر	
۴	«عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلُوا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (مائده، ۲۳)	مؤمنان اهل توکل هستند	توکل	
۵	«إِنْ كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوا إِنْ كُنْتُمْ مُسْلِمِينَ» (یونس، ۸۴)	اهل توکل بودن مسلمان		
۶	«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ» (توبه، ۱۲۳)	غافل نشدن از دشمنان نزدیک با پرداختن به دشمنان دورتر	هشیاری	
۷	«إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ... قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضَ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا» (نساء، ۹۷)	ترک وطن در صورت عدم حفظ ایمان خود	مهاجرت	
۸	«وَمَنْ يَهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يَجِدْ فِي الْأَرْضِ مُرَافَعًا كَثِيرًا...» (نساء، ۱۰۰)	پاداش الهی برای مهاجرت در خداوند		
۹	«إِذَا مَسَّكُمُ طَائِفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ» (اعراف، ۲۰۱)	به یاد خداوند افتادن پرهیزگاران هنگام وسوسه‌ها و اهل بصیرت شدن	تبدیل تهدید به فرصت	
۱۰	«... مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ صَدَقَ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ مَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَ تَسْلِيمًا» (احزاب، ۲۲)	در برابر دشمن به یاد وعده‌های حق بودن و افزایش ایمان و تسلیم		
۱۱	«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحَفًا فَلَا تُولُوهُمْ الْأَنْبَاءَ» (انفال، ۱۵)	پشت نکردن به دشمن در میدان جنگ	عدم فرار از میدان جنگ	
۱۲	«فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَٰذَا رَبِّي... قَالَ يَقُومُ إِنِّي بُرِيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ» (انعام، ۷۶-۷۸)	همراهی با مخالفان در اعتقادات، سپس تخریب باورهایشان با دلیل محکم	مقابله با دشمن با کمک	
۱۳	«قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَٰذَا فَسَلُّوهُمْ إِنْ كَانُوا يَنْطَفِقُونَ» (انبیاء، ۶۳)	دلیل آوردن همراه با مشخص کردن تزلزل باور مخالفان	باورهای خودش	

۴-۱- تبیین و تفسیر

استقامت، برگرفته از ریشه «قَوِّم» به معنای پایداری، ثبات و استمرار است (زبیدی، ۱۴۱۴ق، ص ۱۷). از منظر تربیتی، استقامت یکی از راهبردهای عام و بنیادین به‌شمار می‌آید که در تمام مراحل تربیت و به‌ویژه در شرایط فشار، بحران و تهدید قابل اجراست. قرآن کریم در آیات متعددی بر این اصل تأکید کرده و راهبران تربیت، مربیان و متریان را به پایداری در مسیر حق فراخوانده است (فصلت، ۳۰). براساس دیدگاه مفسران، مقصود از استقامت، میانه‌روی و پرهیز از انحراف به سوی افراط یا تفریط در باور و عمل است (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۷، ص ۵۶۰؛ طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۷، ص ۳۸۹؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹ق،

ج ۲۰، ص ۱۱۵). در تربیت، استقامت تنها به ثبات فکری محدود نمی‌شود، بلکه ابعاد رفتاری، گفتاری و عملی را نیز دربرمی‌گیرد. حتی در آیاتی که واژه استقامت به‌صراحت ذکر نشده، محتوای آیه بر ضرورت پایداری و حفظ مسیر تربیتی دلالت دارد (یس، ۷۶). این تأکید قرآنی، برای مربیان و متولیان امر تربیت، منبعی مهم برای ایجاد طمأنینه و امید به‌شمار می‌آید؛ زیرا باور به نظارت الهی و حمایت خداوند، آنان را در ادامه مسیر تربیتی، ثابت‌قدم و مقاوم می‌سازد. از همین‌رو، در شرایط تهدید و فشار، یکی از اساسی‌ترین درخواست‌های مؤمنان، طلب ثبات قدم و صبر معرفی شده است (بقره، ۲۵۰). از منظر تربیتی، ثبات قدم از راه‌های گوناگونی تقویت می‌شود که یکی از مهم‌ترین آن‌ها، یاد مداوم خداوند است؛ چراکه ذکر الهی موجب آرامش روانی و تمرکز ذهنی شده و فرد را از آشفتگی و تزلزل دور می‌کند (انفال، ۴۵). همچنین دعوت به صبر و بردباری در مراحل مختلف زندگی، زمینه‌ساز موفقیت و دستیابی به اهداف متعالی است. در مقابل، بی‌تابی، شتاب‌زدگی و رفتارهای هیجانی، مانع رشد و تحقق اهداف تربیتی می‌شود. قرآن کریم رابطه‌ای مستقیم میان میزان صبر و دستیابی به پیروزی و غلبه ترسیم می‌کند (انفال، ۶۵). از نگاه تربیتی، صبر نه‌تنها در شرایط مطلوب، بلکه در موقعیت‌های دشوار و تهدیدآمیز نیز ضرورتی اساسی دارد. تربیت، فرایندی تدریجی و زمان‌بر است و بدون شکیبایی، استمرار آن امکان‌پذیر نخواهد بود. خداوند در این باره می‌فرماید: «بَلَىٰ إِن تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا» (آل‌عمران، ۱۲۵) که بیانگر نقش صبر و تقوا در عبور موفق از موقعیت‌های حساس است. مقصود از «فور» در این آیه، نزدیکی زمانی رخدادهاست (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۴، ص ۸)؛ به این معنا که حتی در شرایطی که حوادث با سرعت و شدت رخ می‌دهند، فرد می‌تواند با استقامت و تقوا، مسیر تربیتی خود را حفظ کند. در این چارچوب، صبر به معنای انفعال یا دست روی دست گذاشتن نیست؛ بلکه به مفهوم اقدام آگاهانه همراه با آرامش، امید و توکل بر خداوند است. چنین برداشتی، نگرشی فعال و سازنده به صبر ارائه می‌دهد که با اهداف تربیتی سازگار است. از دیگر راهکارهای تربیتی در شرایط تهدید، تغییر محیط تربیتی یا ترک موقعیت نامناسب است. این راهکار زمانی مطرح می‌شود که فضای موجود امکان حفظ ارزش‌ها و رشد اخلاقی را سلب کند. در چنین شرایطی، انتقال به محیطی امن‌تر، اقدامی پیشگیرانه برای صیانت از سرمایه‌های اخلاقی و ایمانی فرد به‌شمار می‌آید و می‌تواند زمینه تداوم تربیت سالم را فراهم سازد. همچنین یکی از راهکارهای مهم تربیتی، تبدیل تهدیدها به فرصت‌های رشد است. قرآن نمونه‌هایی ارائه می‌دهد که چگونه می‌توان از ظرفیت‌های مخالفان برای هدایت و تربیت بهره برد؛ چنانکه ساحران مخالف حضرت موسی (ع) پس از مشاهده صدق رفتار و گفتار او، به ایمان گرویدند و به مبلغان حق تبدیل شدند (اعراف، ۱۱۲-۱۲۰). این رویکرد نشان می‌دهد که مربی تربیتی می‌تواند با رفتار حکیمانه، حتی از موانع و

تهدیدها، فرصت‌هایی برای تأثیرگذاری اخلاقی و تربیتی بسازد. در همین راستا، راهبران الهی از مقبولات فرهنگی و فکری مخاطبان خود برای اصلاح باورها بهره می‌گرفتند؛ حضرت ابراهیم (ع) با بهره‌گیری از باورهای رایج مانند ستاره، ماه و خورشید، مسیر اندیشه توحیدی را برای مخاطبان خود هموار ساخت (انعام، ۷۶-۷۹؛ انبیاء، ۵۲-۶۷). پیامبر اکرم (ص) نیز با تدبیر تربیتی، از شرایط تهدیدآمیز اجتماعی به‌عنوان فرصتی برای جذب دل‌ها، کاهش تنش و هدایت تدریجی افراد استفاده کرد.

۴-۵. راهبرد حمله

راهبرد حمله شامل هفت راهکار است: یورش همه‌جانبه به جبهه تهدیدگر؛ شدت عمل نسبت به کفار؛ قدرت‌نمایی؛ هدف قرار دادن نقاط آسیب‌پذیر؛ ایجاد وحشت در دل دشمنان؛ تعقیب دشمن؛ ادامه جنگ و مقاومت تا ذلت دشمنان.

جدول ۵- مضمون راهبرد حمله

ردیف	آیات	مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
۱	«وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يَفْتُلُونَكُمْ» (بقره، ۱۹۰)	پیکار با متجاوزان	یورش همه‌جانبه	حمله
۲	«وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ...» (بقره، ۲۴۴)	پیکار در راه خدا	به جبهه تهدیدگر	
۳	«أَشِدُّوا عَلَى الْكُفَّارِ» (فتح، ۲۹)	سرسخت و شدید بودن با کفار	شدت عمل	
۴	«يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَ الْمُنَافِقِينَ وَ اغْلُظْ عَلَيْهِمْ» (توبه، ۷۳)	سخت‌گیری نسبت به کفار و منافقان	نسبت به کفار	
۵	«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ وَ لِيَجْذُوَ فِيكُمْ غُلْظَةً» (توبه، ۱۲۳)	ایجاد احساس شدت و خشونت از مؤمنان در دل کافران	قدرت‌نمایی	
۶	«فَإِذَا قُيِّمَتِ الدِّينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ» (محمد، ۴)	زدن گردن کافران در میدان جنگ	هدف قرار دادن	
۷	«فَرَأَى عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِالْيَمِينِ» (صافات، ۹۳)	ضربه محکم بر پیکر دشمن زدن	نقاط آسیب‌پذیر	
۸	«سَنُلْقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ...» (آل عمران، ۱۵۱)	ایجاد ترس در دل مشرکان توسط خداوند	ایجاد وحشت در دل دشمنان	
۹	«قَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ» (احزاب، ۲۶؛ حشر، ۲)	ایجاد ترس در قلب کافران		
۱۰	«وَلَا تَهِنُوا فِي ابْتِغَاءِ الْقَوْمِ» (نساء، ۱۰۴)	سست نشدن در تعقیب دشمن	تعقیب دشمن	
۱۱	«ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذَّلَّةُ أَيْنَ مَا نَفَقُوا...» (آل عمران، ۱۱۲)	ذلیل کردن کافران در همه‌جا	ادامه جنگ و	
۱۲	«قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ لَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ...» (توبه، ۲۹)	ادامه پیکار با اهل کتاب کافر تا ذلت و پرداخت جزیه	مقاومت تا ذلت دشمنان	

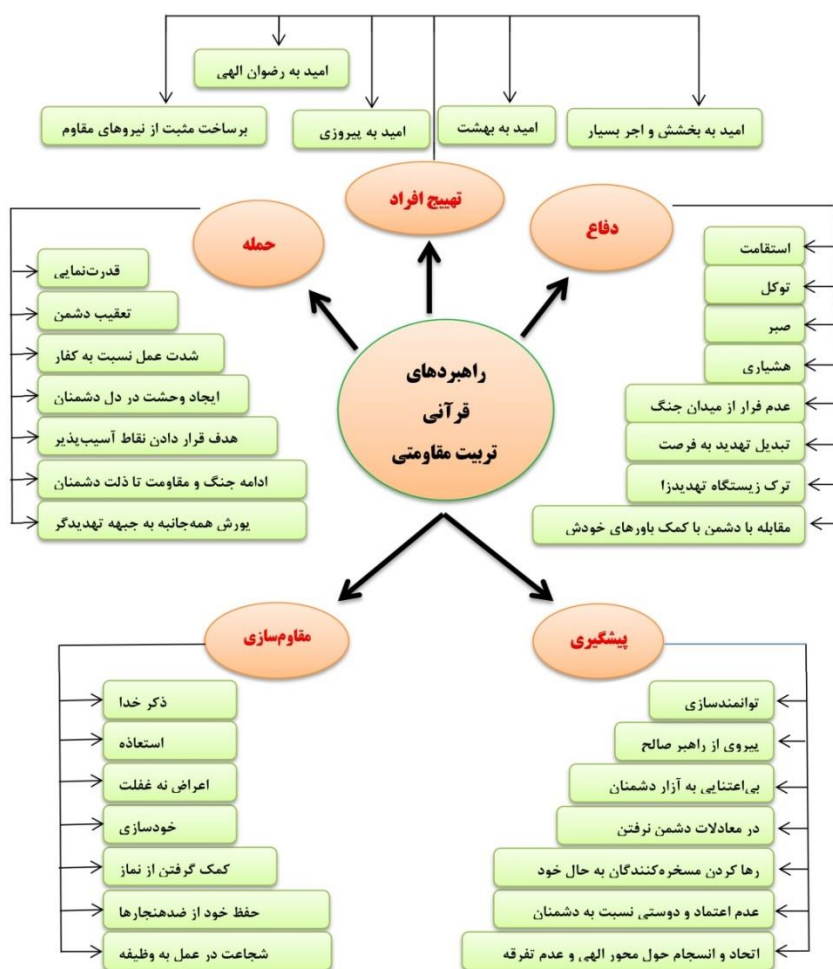
۴-۵-۱. تبیین و تفسیر

راهبرد «حمله» در ادبیات قرآنی، محدود به میدان نبرد نظامی نیست، بلکه ناظر به کنش فعال، مسئولانه و آگاهانه انسان در برابر فشارها، آسیب‌ها و تهدیدهای جدی تربیتی است. در تربیت، مقصود از

این راهبرد، خروج از انفعال، مقابله سنجیده با عوامل مخرب و تلاش برای حفظ هویت، ارزش‌ها و سلامت اخلاقی فرد و جامعه است. بر این اساس، مربی و مربی در مواجهه با تهدیدهای شدید فرهنگی، اخلاقی و هویتی، موظف‌اند با رویکردی فعال، از ارزش‌های تربیتی خود صیانت کنند و اجازه گسترش آسیب‌ها را ندهند. قرآن کریم اصل دفاع فعال و پرهیز از تعدی را به‌عنوان یک قاعده انسانی و تربیتی مطرح می‌کند: «وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ» (بقره، ۱۹۰). براساس تفسیر علامه طباطبایی، مراد از این آیه، دفاع مشروع و عقلانی همراه با خویش‌داری اخلاقی است؛ یعنی کنش‌گری بدون خروج از مرزهای اخلاقی و انسانی (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۲، ص ۶۱). در عرصه تربیت نیز، مربی در برابر آسیب‌های تربیتی منفعل نمی‌ماند، بلکه با حفظ اخلاق، به اصلاح، بازدارندگی و مدیریت تهدید می‌پردازد.

در تربیت فرهنگی و اخلاقی، یکی از مصادیق این کنش فعال، مقابله هدفمند با ابزارها و نشانه‌های تهدیدگر است؛ مانند تضعیف الگوهای نادرست رفتاری، نقد جریان‌های انحرافی، و تقویت نمادها و الگوهای اصیل تربیتی. این اقدام‌ها، نه از سر ستیزه‌جویی، بلکه با هدف حفاظت از نسل در حال رشد و ایجاد محیطی سالم برای تربیت صورت می‌گیرد. قرآن کریم، ضمن نهی از فرار در موقعیت‌های حساس، به جواز عقب‌نشینی تدبیرآمیز نیز اشاره می‌کند؛ عقب‌نشینی‌ای که برای بازیابی توان، تجدید قوا و بازگشت مؤثرتر به میدان تربیت انجام می‌شود (انفال، ۱۵-۱۶). با توجه به اشتراک ماهوی تهدید در عرصه‌های نظامی و فرهنگی، می‌توان این اصل را به تربیت فرهنگی نیز تعمیم داد؛ بدین معنا که پذیرش منفعلانه سبک‌های زندگی ناسازگار با ارزش‌های تربیتی یا تسلیم شدن در برابر جریان‌های مخرب فرهنگی، امری نامطلوب است. در مقابل، مربیان و راهبران تربیتی موظف‌اند با بهره‌گیری از همه ظرفیت‌های مشروع، از نفوذ این تهدیدها جلوگیری کرده و زمینه بازگشت به هویت سالم تربیتی را فراهم آورند. در این مسیر، تمرکز بر نقاط کانونی و ریشه‌ای تهدید اهمیت ویژه‌ای دارد. قرآن کریم به اصل هدف‌گیری دقیق و پرهیز از اتلاف توان اشاره دارد (محمد، ۴). در تربیت نیز، کنش‌گری مؤثر آن است که مربی به‌جای درگیری‌های سطحی و فرسایشی، ریشه‌های آسیب را شناسایی کرده و با اقدام‌های عمیق و اصلاحی، زمینه مصونیت تربیتی را فراهم سازد. حذف یا مهار عوامل فساد فرهنگی، تنها زمانی موفق خواهد بود که هم‌زمان با آن، جایگزین‌های سالم، جذاب و متناسب با نیازهای مربیان ارائه شود؛ در غیر این صورت، این اقدام‌ها نتیجه مطلوبی در پی نخواهد داشت. زندگی حضرت ابراهیم (ع) نمونه‌ای روشن از این راهبرد تربیتی است. ایشان با بهره‌گیری از گفت‌وگوی عقلانی و ضربه زدن به محور اصلی انحراف، یعنی بت‌پرستی، زمینه بیداری فکری مخاطبان را فراهم ساخت (صافات، ۹۱-۹۳). این الگو نشان می‌دهد که مربی آگاه،

با تمرکز بر «نقطه مرکزی انحراف»، می‌تواند زمینه بازگشت افراد به فطرت و وجدان اخلاقی را فراهم کند. در نهایت، یکی از راهکارهای مهم تربیتی در فضای تهدید، جامعه‌سازی هدفمند است. زمانی که امکان اصلاح گسترده یا مهاجرت فراهم نیست، راهبران تربیتی با شناسایی افراد مستعد، به تشکیل شبکه‌ها و اجتماعات کوچک تربیتی می‌پردازند. این شبکه‌ها، بستر شکل‌گیری هویت جمعی، تقویت اعتماد به نفس، حمایت متقابل و رشد تدریجی تربیتی را فراهم می‌کنند. در چنین فضایی، کاستی‌های اقتصادی، فرهنگی و اخلاقی اعضا شناسایی شده و به‌صورت جمعی برای رفع آن‌ها اقدام می‌شود و متریان، گام به‌گام از وضعیت موجود به وضعیت مطلوب هدایت می‌شوند.

نمودار ۱- مدل شبکه مضامین راهبردهای تربیت دینی قرآن کریم ناظر به موقعیت مقاومت مؤمنان در برابر تهدیدهای اعتقادی و فرهنگی

۵. نتیجه گیری

پژوهش حاضر با تمرکز بر این پرسش انجام شد که راهبردهای تربیتی قرآن کریم ناظر به موقعیت مقاومت مؤمنان در برابر جریان‌های تهدیدکننده چیست؟ بر پایه تحلیل داده‌های مستخرج از آیات قرآن کریم، روشن شد که خداوند متعال مؤمنان را در موقعیت‌های متنوع مواجهه با تهدید- اعم از فرهنگی، اجتماعی و اعتقادی- با راهبردهای تربیتی متناسب با سطح توانمندی و شرایط آنان، به مقاومت هدایت می‌کند. یافته‌های پژوهش نشان داد که در حیطه رفتار تربیتی، پنج مضمون فراگیر شامل تهییج و انگیزش تربیتی، پیشگیری، مقاومت‌سازی، دفاع و حمله قابل استخراج است که هر یک از این مضامین، مجموعه‌ای از مضامین سازمان‌دهنده و پایه را دربرمی‌گیرند. این راهبردها به ترتیب و براساس میزان قدرت اهل ایمان در نظر گرفته شده است؛ یعنی، در مرحله‌ای که اهل ایمان در اقلیت هستند و از امکانات لازم برخوردار نیستند، به تهییج، پیشگیری، مقاومت‌سازی و دفاع توصیه می‌شود، ولی زمانی که از امکانات بیشتری برخوردار می‌شوند، به حمله توصیه شده است. تحلیل ساختاری این راهبردها حاکی از آن است که قرآن کریم، مقاومت تربیتی را امری تدریجی و مرحله‌ای می‌داند؛ به گونه‌ای که در شرایط ضعف، اقلیت عددی و فقدان امکانات، مؤمنان به راهبردهایی نظیر تهییج، پیشگیری، مقاومت‌سازی و دفاع توصیه می‌شوند، اما با افزایش توان، انسجام و امکانات، راهبرد حمله مشروع و هدفمند نیز مطرح می‌گردد.

یکی از راهکارهای اساسی قرآن کریم در مواجهه با موقعیت‌های تهدید، تشویق و برجسته‌سازی انسان‌های درستکار است؛ زیرا تقویت و تقدیر از رفتارهای شایسته، به تثبیت و گسترش کنش‌های مطلوب در فرد و جامعه می‌انجامد. مبنای این راهکار، اصل تفاوت میان نیکوکاران و بدکاران است؛ از این رو، ارکان تربیتی جامعه نباید نسبت به عملکرد افراد رویکردی خنثی داشته باشند، بلکه لازم است شایستگی‌ها را شناسایی کرده و مورد تقدیر قرار دهند. براساس آیات قرآن، وعده‌هایی همچون امید به آمرزش، پیروزی، دستیابی به بهشت و رضوان الهی، در زمره ابزارهای تربیتی مؤثری قرار می‌گیرند که انگیزه پایداری و کنش اخلاقی را در افراد شایسته تقویت می‌کنند. پیشگیری از شکل‌گیری موقعیت‌های آسیب‌زا، راهکار مهم دیگر قرآن کریم است؛ زیرا پیشگیری همواره آسان‌تر و کم‌هزینه‌تر از درمان پیامدهای انحراف و تهدید است. در این چارچوب، قرآن مؤمنان را به اطاعت آگاهانه از راهبران صالح، حفظ انسجام و همدلی جمعی، پرهیز از اعتماد به دشمنان، جلوگیری از فراهم‌سازی زمینه‌های آزار بدخواهان و تلاش مستمر برای توانمندسازی فردی و اجتماعی فرامی‌خواند. این توصیه‌ها نشان‌دهنده نگاه پیش‌دستانه و آینده‌نگر قرآن در عرصه تربیت دینی است. مقاومت‌سازی تربیتی، راهبردی دیگر در منظومه قرآنی مواجهه با تهدید به‌شمار می‌رود. براساس آموزه‌های قرآنی، مؤمنان می‌توانند از طریق یاد و ذکر

خداوند، استعاذه، خودسازی اخلاقی، پرهیز از غفلت، اعراض از رفتارهای جاهلانه و شجاعت در عمل به تکلیف، توان درونی خود را در برابر جریان‌های انحرافی تقویت کنند. این مقاوم‌سازی، بنیانی درونی دارد و بیش از هر چیز بر رشد شخصیت و ثبات اخلاقی متری استوار است.

در مرحله‌ای دیگر، قرآن کریم راهبرد دفاع را مطرح می‌کند؛ راهبردی که در آن مؤمنان با توکل بر خداوند، استقامت، صبر، هشیاری و پرهیز از فرار، در برابر تهدیدهای آشکار ایستادگی می‌کنند. در برخی شرایط، دفاع می‌تواند به صورت ترک موقت محیط ناامن و مهاجرت هدفمند انجام گیرد، تا جان و ایمان افراد حفظ شود و پس از فراهم شدن شرایط مناسب، امکان بازگشت و مقابله مؤثرتر فراهم آید. این رویکرد نشان می‌دهد که دفاع تربیتی همواره به معنای رویارویی مستقیم نیست، بلکه گاه حفظ نیرو و بازسازی توان، خود شکلی از کنش عقلانی و تربیتی است. راهبرد حمله، آخرین مرحله مواجهه در موقعیت تهدید است و زمانی مطرح می‌شود که اهل ایمان از توان و امکانات کافی برخوردار شده‌اند. در این وضعیت، قرآن مؤمنان را به کنش فعال، هدفمند و مقتدرانه در برابر جبهه تهدیدگر فرامی‌خواند. این اقدام باید با شکوه، انسجام و تمرکز بر نقاط آسیب‌پذیر دشمن صورت گیرد تا ضمن ایجاد بازدارندگی، زمینه پیروزی جبهه حق فراهم شود. با این حال، این راهبرد نیز در چارچوب عدالت، عقلانیت و مسئولیت اخلاقی معنا می‌یابد. برآیند مفاهیم استخراج‌شده نشان می‌دهد که جریان مقاومت در قرآن کریم، از منظومه‌ای عمیق، مرحله‌مند و متنوع از راهبردهای تربیتی برخوردار است که متناسب با شرایط، ظرفیت‌ها و موقعیت‌های گوناگون طراحی شده‌اند. با این وجود، گاه اهل ایمان با نگاهی سطحی و یکسان‌انگارانه به مواجهه با مخالفان می‌نگرند و از این غنای راهبردی غفلت می‌ورزند. نتیجه چنین غفلتی، بزرگ‌نمایی توان ظاهری جبهه مقابل، نادیده گرفتن ظرفیت‌های درونی و دچار شدن به احساس ضعف و سردرگمی در برابر تهدیدهاست؛ در حالی که بازخوانی تربیتی آموزه‌های قرآنی می‌تواند افق‌های تازه‌ای برای کنش آگاهانه، پایدار و امیدبخش در برابر جریان‌های معارض بگشاید. تربیت دینی در ابعاد مختلف از اهمیت بسزایی برخوردار بوده و بستر مناسبی برای انجام پژوهش‌های کمی و کیفی است. پژوهش‌های کمی و میدانی، موجب کاربردی شدن یافته‌های پژوهش در فضای تربیتی جامعه می‌شود و پژوهش‌های کیفی، راهگشای تصمیمات متولیان تربیت است. در این خصوص، پژوهش‌های مختلفی برای پژوهشگران علاقه‌مند به این موضوع قابل طرح است، از جمله می‌توان به این موارد اشاره کرد؛ راهبردهای تربیت مقاومتی در فضای مجازی، ارزیابی کامیابی مریبان تربیت مقاومتی در مقاطع مختلف تحصیلی و راهبردهای تربیتی قرآن در موقعیت غیرتهدید.

— منابع —

قرآن کریم

- ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ق). معجم مقاییس اللغة. قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ج ۲.
- ابن منظور، محمد (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بیروت: دارصادر، چاپ سوم، ج ۳.
- باقری، خسرو (۱۳۹۶). نگاهی دوباره به تربیت اسلامی. تهران: انتشارات مدرسه، چاپ چهل و دوم، ج ۱-۲.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا. تهران: مؤسسه انتشارات دانشگاه، چاپ دوم، ج ۱۴.
- راغب اصفهانی، حسین (۱۴۱۲ق). مفردات ألفاظ القرآن. بیروت: دار القلم.
- رضاییان، علی (۱۳۸۰). مبانی سازمانی و مدیریتی. تهران: سمت، چاپ سوم.
- رضائی، بهرعلی (۱۴۰۳). راهکارهای تربیتی قرآن در مواجهه با انواع فشارهای روحی و روانی در چارچوب مبحث بافت شناسی. پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی، ۵(۳)، ص ۷-۲۱.
- شریعتمداری، علی (۱۳۸۱). تعلیم و تربیت اسلامی. تهران: امیرکبیر، چاپ هفدهم.
- شریعتمداری، علی (۱۳۸۲). اصول و فلسفه تعلیم و تربیت. تهران: امیرکبیر، چاپ بیست و سوم.
- شریعتمداری، علی (۱۳۸۲). پرورش تفکر. تهران: فراشناختی اندیشه.
- شعاری نژاد، علی اکبر (۱۳۸۹). فلسفه آموزش و پرورش. تهران: امیرکبیر، چاپ نهم.
- شکوری، حسن؛ آقایی، سید رسول (۱۳۹۹). نگاهی نو به راهکارهای تربیتی قرآن کریم در نشوز زن. قرآن، فقه و حقوق اسلامی، شماره ۱۳، ص ۵۵-۷۴.
- شولتز، دوان (۱۴۰۰). نظریه های شخصیت. ترجمه یوسف کریمی و دیگران. تهران: ارسباران، چاپ پانزدهم.
- صالحی حاجی آبادی، علی؛ هادی، اصغر (۱۳۹۷). معناشناسی صبر در قرآن. پژوهش های قرآنی، ۲۳(۸۶)، ص ۱۵۰-۱۷۳.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۰ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، چاپ دوم، ج ۶، ص ۱۷، ۴، ۲.
- طوسی، محمد (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: داراحیاء التراث العربی، ج ۵.
- عابدی جعفری، حسن؛ تسلیمی، محمدسعید؛ فقیهی، ابوالحسن؛ شیخزاده، محمد (۱۳۹۰). تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده های کیفی. اندیشه مدیریت راهبردی، شماره ۱۰، ص ۱۵۱-۱۹۸.
- فخر رازی، محمد (۱۴۲۰ق). التفسیر الکبیر. بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ سوم، ج ۲۷.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۰ق). العین. قم: هجرت، ج ۲.
- فضل الله، محمدحسین (۱۴۱۹ق). من وحی القرآن. بیروت: دار الملائک، ج ۱۸، ص ۲۰.
- کاظمی، سید عنایت الله؛ شکوری، حسن؛ تلخایی، مجید (۱۴۰۱). تبیین اصل رعایت تدریج در تربیت از دیدگاه فقه تربیتی. مطالعات فقه تربیتی، ۹(۱۷)، ص ۱۹۵-۲۲۰.
- مرتضی زبیدی، محمد (۱۴۱۴ق). تاج العروس من جواهر القاموس. بیروت: دارالفکر.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۲). تعلیم و تربیت در اسلام. تهران: صدرا.

میرحسینی، سید محمد؛ قاسمی، مرتضی؛ مسعود شاورانی، حامد (۱۳۸۹). استقامت و پایداری در قرآن. *ادبیات پایداری*، شماره ۳-۴.

میرقادری، سید فضل‌الله؛ کیانی، حسین (۱۳۹۱). بن‌مایه‌های ادبیات مقاومت در قرآن. *ادبیات دینی*، ۱(۱)، ص ۶۹-۹۵.

ناصر، علی‌احمد؛ نجفی، رضا (۱۳۹۸). رفتار اخلاق‌گريزانه در تعصب جاهلی و راهکارهای تربیتی قرآن کریم در مقابله با آن. *پژوهش‌های اخلاقی*، شماره ۲، ص ۲۹۴-۲۷۷.

واعظ‌زاده خراسانی، محمد و دیگران (۱۳۹۲). *المعجم فی فقه لغه القرآن و سر بلاغته*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ج ۲۲.

Attride-Stirling, J. (2001). Thematic networks: an analytic tool for qualitative research. *Qualitative research*, 1(3), p. 385-405.